SANT ANTONI
Festa i canvi

Salvador Palomar

Algunes celebracions del calendari tradicional exemplifiquen prou bé la capacitat de la festa per adaptar-se a cada moment històric. I és que la festa –més enllà de programacions d'actes i costums generalitzats– funciona com un estat d'excepcionalitat col·lectiva que, en la mesura que és vigent, obliga a reinventar els continguts formals de la celebració, cada cop que l'esdevenir del temps i la societat desubica determinades pràctiques festives; o a recrear, fins i tot, una nova celebració encara que conservi el mateix nom.

Un exemple clar d'aquesta capacitat de transformació de la festa és el que avui anomenem carnaval, un conjunt de celebracions diferents, vinculades a èpoques i contextos socials diversos, que a vegades veiem –només per la voluntat d'una perspectiva des del present– com a parts d'una única «tradició».

La festa de Sant Antoni, en el clímax del cicle festiu hivernal, pot ser també un excel·lent exemple per constatar les estratègies festives que asseguren l'aparent continuïtat d'una tradició. Efectivament, la celebració té dos referents clars: el patronatge del sant sobre els animals –bàsicament per al trasport o el treball agrícola– i en la seva ubicació en el calendari, entre el santoral de dates fixes i la mobilitat dels dies finals, assenyalant el començament del període més actiu del carnaval: «Per Sant Antoni, comença a fer el toni».

Per aquesta raó, a l'entorn de la diada del 17 de gener s'ha configurat històricament un ric repertori de costums populars: la benedicció dels animals, la rifa del porc, les processons nocturnes amb matxos o cavalleries, les curses de rucs o matxos, les desfilades de cavalleries, carros i carruatges, d'una banda; les fogueres, les representacions de teatre popular, les sortides de diables i màscares rituals, les captes de xiquets i fadrins, els sacrificis més o menys sagnants de galls, gats i altres animals, o l'inici de pràctiques carnavalesques com la sortida de mascarots o l'invasió de l'espai domèstic –per exemple, tirant peces de terrissa badades, *tirar testos*, a l'interior de les cases– per l'altra. Tot això, amanit amb els ingredients bàsics de la tecnologia festiva: el ball, la música o la gastronomia.

Nipce: Reus

Carro engalanat a l'ermita del Roser de Reus, festa de Sant Antoni, a la meitat del segle XX.

Tot plegat, Sant Antoni va ser la gran festa del món rural català –en detriment d'altres patronatges reinventats a les acaballes del segle XX– i amb una no menys forta incidència en el món urbà, de la mà dels oficis que necessitaven animals per a la seva feina. Encara avui és, quantitativament, la festa major d'hivern per excel·lència.

ADAPTACIÓ I RECREACIÓ

A començaments del segle XXI, però, ha desaparegut pràcticament l'ús d'animals per a tasques agrícoles i per al transport de mercaderies. Això, quan no ha minvat

notablement l'agricultura com a activitat predominant en determinades poblacions o s'han modificat substancialment, no tan sols els mitjans, sinó les rutes de transport. La desfuncionalització de la festa respecte del calendari és també un fet. Dia laboral, en totes aquelles poblacions que no la tenen específicament com a festa local, se celebra després de l'etapa de forta despesa del Nadal, en període de contenció i de rebaixes. Hi ha una enorme pèrdua de significat dels rituals festius vinculats a una visió del món lligada a la ruralitat i a la dependència del cicle estacional.

I, malgrat tots aquests factors que explicarien la seva desaparició, la festa de Sant Antoni, o allò que convenim en denominar així, és vigent i en plena expansió, tant pel que fa a les poblacions que l'han conservat en el seu calendari festiu com per la seva recuperació en indrets on havia desaparegut.

Podem intentar explicar aquest fenomen a partir de dues estratègies: la primera ha consistit en el reforçament de tots aquells aspectes de la celebració que, independentment de la seva significació original, són útils en els moment actual perquè afavoreixen la creació d'espais de relació, d'esclat lúdic o d'intervenció participativa en la col·lectivitat a determinats sectors de la població. O perquè, en conjunt, els antics rituals adquireixen un nou sentit com a referent identitari de grups urbans que tenen, o troben, les seves «arrels» en una població d'origen. Es tracta, per tant, d'estratègies d'adaptació que ha suposat fer de les fogueres, les representacions de la vida del sant, els balls rodats, la pirotècnia o les sortides de diables, un punt de trobada i un referent per a la comunitat. O, en menor mesura, la potenciació de la benedicció d'animals domèstics, que no deixa de ser un acte marginal en moltes celebracions. També les poblacions que celebraven un Sant Antoni més carnavalesc –especialment important en els anys en què el carnaval estava explícitament prohibit– han continuat amb aquesta pràctica sense l'alicient, però, que suposava desafiar l'ordre establert.

La segona estratègia consisteix a reinventar la festa, tot recreant un espai mític on es troben els antics pagesos i traginers, representats pels seus descendents, o no. La celebració contemporània dels Tres Tombs[1] té molt de festa temàtica.

Tot això no vol dir que molts costums no hagin desaparegut. Una i altra estratègies –que, tot sigui dit de pas, admeten múltiples variants i poden interraccionar entre elles– porten a models de celebració festiva diferent que possibiliten, per exemple, la celebració de la festa al voltant de la data original del 17 de gener en les del primer cas, o que s'estenen durant quasi mig any en el segon. Hi ha, en el cas dels Tres Tombs, una reivindicació patrimonial assumida –dels antics oficis, dels guarniments, de les tècniques per apriar els carros…– que no necessàriament s'explicita, encara que també sigui patrimoni el ballar al voltant de la foguera o en menjar la pastisseria pròpia de la diada.

Si les celebracions populars a l'entorn de la data conserven estructures organitzatives més o menys hereves del passat –grups de fadrins o quintos, majorals, confraries religioses…–, els Tres Tombs funcionen a partir d'organitzacions associatives –entitats culturals, a cops hereves pel que fa al nom dels antics gremis, coordinades supracomarcalment, que fan trobades…– i encara es constata una forta incidència dels ajuntaments i les comissions municipals

Salvador Palomar

Dansada al voltant de la foguera de Sant Antoni a Gandesa (2000).

de festes que, evidentment, no havia existit en el passat.

Tot plegat, el Sant Antoni del tombant del segle XXI ens permet conèixer un seguit de pràctiques festives que, més enllà de les fòrmules que han possibilitat la seva pervivència, aporten un ric mossaic d'activitats, d'indubtable interès patrimonial.

La pràctica de fer fogueres, per exemple, és molt extesa arreu dels Països Catalans. La trobem, al sud del Principat, a la major part del País Valencià i a les Illes. Igualment tenen un gran interès les mostres de teatre popular –que es desenvolupen a les comarques del sud del Principat, nord del País Valencià i a l'illa de Mallorca– que juguen amb el personatge del sant voltat de dimonis que el volen temptar o el castiguen físicament. Hi trobem des de representacions amb llargs parlaments i amb un fil argumental que inclou, a més de les intervencions dels dimonis, alguns miracles del sant o la visita de sant Pau ermità, fins a cercaviles de carrer, sense parlaments, en què el sant és turmentat pels dimonis amb estris que també serveixen per provocar el públic, especialment les noies i la canalla.

A bona part del Pricipat, la celebració de Sant Antoni se centra en l'organització dels Tres Tombs, que pot ser continuadora de les desfilades locals posteriors a la benedicció dels animals o pot haver estat recuperada en els últims anys a partir de l'expansió d'aquest model de festa.

Tanmateix, reduir la celebració dels Tres Tombs a una festa temàtica, de recreació identitària del passat, és limitar potser la possible utilitat social de la festa. Efectivament –i a diferència d'altres recreacions festives del passat–, la relativa proximitat en el temps històric del periode representat possibilita, per part dels actuants, un coneixement dels estris i les tècniques de forma que la reproducció no només resulta creïble –cosa que no succeeix en moltes festes pretesament medievals–, sinó que, a més, és el prou fidel com per servir per explicar les formes de vida del passat a les generacions més joves. Es poden, per tant, combinar els components emocionals amb el coneixement.

En el món dels Tres Tombs, avui hi ha un percentatge significatiu de descendents de pagesos i traginers, o de persones que han viscut –directament o encara que sigui marginalment, com a observadors infantils– les formes de vida que ara es representen. Cal interrogar-se, però, sobre com serà un futur en què els referents històrics per als participants a la festa –públic i, fins i tot, actuants– serà cada cop menor.

I com que la festa dels Tres Tombs se sustenta, com apuntava abans, en el món associatiu, potser és moment de començar a dibuixar noves estratègies d'adaptació per a aquesta nova etapa que pressuposarà, no ja la desaparició dels animals per a les feines quotidianes, sinó la desaparició dels coneixements que l'ús dels animals en les feines quotidianes comportava i necessitava. També es pot caure en la folkloització del folklore –no serà el primer cop–, optant no tant per la representació del passat com per l'utilització d'uns referents fàcils i que l'espectador pot identificar.

O si ho voleu dit d'una altra manera, ben aviat, els carros dels Tres Tombs de Sant Antoni mantindran, respecte al públic que els veu passar, una distància –en el coneixement històric– equivalent a la que tenen les parades dels mercats suposadament medievals respecte als compradors que s'hi apropen. L'experiència dels últims anys amb les festes temàtiques ens dóna prous elements de reflexió.

Una opció possible és reforçar el paper pedagògic de la festa com a mostra viva d'un patrimoni cultural que abasta des dels tipus d'animals a emprar fins als diversos tipus de vehicles i la finalitat a què eren destinats, des de com preparar les corretges fins al treball artesà dels basters o la indumentària a emprar. En definitiva, potenciar el paper museístic de la festa, però sense que això tingui la connotació negativa –i equivocada– que s'associa al museu. No es tracta de mostrar una figuració morta, sinó permetre una aproximació, lúdica i alhora rigorosa, viva i participativa, a un passat que s'allunya en el temps però que ens vincula a uns orígens o, simplement, ens emociona.

NOTA

1. Em refereixo aquí al model dominant al Principat, amb un circuit de celebracions de cap de setmana que va de gener a maig en les quals es repeteixen cavalleries i carruatges, que participen a diverses poblacions.

NÚRIA RIUS

Benedicció dels animals a la porta de l'església de la Sang. Reus, anys quaranta del segle XX.